ALBANİYA TARİHİ VE ESKİ TÜRK GELENEKLERİ*

The History of Albania and Old Turkish Traditions

Prof. Dr. Mehebbet PAŞAYEVA**

ÖZ

Araz'ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarında MÖ IV.-VIII. yüzyıllar boyu mevcut olmuş Eski ve Orta Çağ kaynaklarında Albaniya, Aran, Rani, ilmî literatürde ise Kafkasya Albaniyası olarak geçen kadim Azerbaycan devleti dönemi ile ilgili Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası, nüfusu, etno-kültürel çevresi hakkında bilgi sağlayan kaynaklar arasında "Albaniya Tarihi" eseri özel bir yere sahiptir. Eser, Azerbaycan'ın Erken Orta Çağ döneminin tek yerel kaynağıdır ve bu açıdan Orta Çağ Azerbaycan etnik geleneklerini incelemek için değerli bir kaynaktır. Makalede Albaniya Tarihi'nin Erken Orta Çağ Azerbaycan etnografyası, etno-kültürü ve dil özelliklerinin izleri araştırılmıştır. Türk kökenli kavimlerin en kadim yerleşim yerlerinden olan Azerbaycan'da Türk nüfusu, zaman-zaman yerli kavimlerle birlikte, özellikle de miladın ilk asırlardan itibaren bu topraklara akın eden Hun, Bulgar, Savir, Onogur, Barsil, Kıpçak, Hazar boyları ile daha da zenginleşmiştir. "Albaniya Tarihi", Albaniya'nın tarihî-coğrafi, sosyal, ekonomik, siyasî, dinî-ideolojik durumu hakkında bilgi sağlamakla birlikte; Hun, Barsil, Onogur, Hazar kavimlerinin Azerbaycan`a akınlarının yanı sıra onların inançları ve gelenekleriyle ilgili bilgiler de vermektedir. Kaynak, Erken Orta Çağ Azerbaycan'ında meydana gelen olayları ayrıntılı olarak açıklamanın yanı sıra, MS I. yüzyıldan itibaren buraya akın etmiş olan Hun, Barsil, Onogur, Hazar boyları ve onların dinî itikatları, gelenekleri hakkında kapsamlı bilgi vermektedir. Eserin muellifi VII. yüzyılda Kafkasya Albaniyası'nda yaşamış Musa Kalankatuklu'dur. Döneminde yaşanan bir çok olaya tanık olduğu için kitaptaki bilgilerin büyük kısmı müellifin kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Bu bağlamda onun verdiği malumatlar Orta Çağ'ın başlarında Azerbaycan'ın etnik-kültürel muhiti, özellikle de bu dönemde Azerbaycan'a yayılan eski Türk boylarının geleneklerinin ve günümüze dek uzanan izlerinin tespitinde büyük önem taşımaktadır. Erken Orta Çağ'a dair mitolojik, etnografik, dinî, politik, tarihî bilgiler ihtiva eden eser; eski Türk boylarının Azerbaycan'daki yerleşim ve yayılma süreçleri, Türk kökenli toponimler, şahıs adları, Türklere ait savaş rütbe ve tabirleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Kaynakta miladî ilk asırlardan itibaren Azerbaycan'a akın etmiş Türk kavimlerinin bu topraklardaki yerleşim alanları, dinî itikatları, ayinleri bütün ayrıntısı ile tasvir edilmiştir. Bu açıdan eser, Eski Türk dili ve hayatıyla ilgili unsurların analizi ve aynı zamanda Azerbaycan halk inanç ve geleneklerinde korunan eski Türk izlerini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Bu eski Alban kaynağı Azerbaycan dâhil olmak üzere Kafkaslar'daki kadim Türk kavimlerinin tarihini araştırmak için birinci dereceli kaynak olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada, Albaniya Tarihi'nde ismi geçen eski Türk kavim, yer ve şahıs adları, askerî rütbeler hakkındaki bilgiler ele alınmakla Orta Çağ'ın başlarında Azerbaycan'a yayılan Türk boyları, bu aşamada Azerbaycan'daki etno-kültürel ortam, Hun-Hazar-Azerbaycan etno-kültür ve dil bağlantıları, eski Hun geleneklerinin Azerbaycan mitolojisindeki yansımaları incelenmiştir. Ayrıca Albaniya Tarihi'nden elde edilen bilgilere dayanarak, mukayeseler yapılmakla eski Hun geleneklerinin Azerbaycan halk inançlarındaki izleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Gelenek, inanç, Türk kavimleri, Albanlar, Kalankatuklu.

ABSTRACT

The territories of Azerbaijan from the northern part of Araz are mentioned in ancient and early medieval sources as Albania, Aran, Rani, and in modern scientific literature as Caucasian Albania. Among the sources providing information about this ancient Azerbaijani state (IVth-VIIIth centuries B.C.), the work "The History of Albania" by Musa Kalankatuklu, who lived in Caucasian Albania in the VIIth century, has a special place. The work is the only local source of the Middle Ages of Azerbaijan. The territory of Azerbaijan, which is one of the most ancient settlements of the Turkic layer, was additionally enriched in the early Middle Ages by the tribes of the Huns, Bulgars, Savir, Onogur, Barsil, Kipchak and Khazar. The work History of the Albania which provides valuable information on Caucasian Albania's territory, population, rulers, the social, economic, political, religious, and ideological situation is also rich in information about the Hun, Barsil, Onogur, Caspian tribes, their religious beliefs, and traditions, that have flowed into these lands since the first centuries of the era. The

* Geliş tarihi: 28 Ocak 2021- Kabul tarihi: 09 Eylül 2021
Paşayeva, Mehebbet. "Albaniya Tarihi ve Eski Türk Gelenekleri" *Millî Folklor* 131 (Güz 2021): 151-163

** Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC), Ümumi Fənlərin Tədrisinin Təşkili Departamenti, Humanitar Fenler Bölümü; Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Etnoarkeoloji Bölümü, Bakü/Azerbaycan, pashayevamaarifa01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4856-600.

source describes in detail the events that took place in Azerbaijan in the early Middle Ages, provides detailed information about the Hun, Barsil, Onogur, Caspian tribes, their religious beliefs and rituals that flowed to these lands from the first centuries of the era. As Kalankatuklu witnessed many events of the 7th century, most of the information in the book is based on the author's live observations. From this point of view, the information provided by the author is important for determining the ethnocultural environment in Azerbaijan in the early Middle Ages, especially the ancient Turkic tribes that spread in this period in Azerbaijan, and the traces of ethnic traditions preserved in them. The work containing mythological, ethnographic, religious, political and historical information about the early middle ages; it provides important data about the settlement and expansion processes of the old Turkish tribes in Azerbaijan, Turkish origin toponyms, personal names, war ranks and expressions of the Turks. In the source, the settlement areas, religious beliefs and rites of the Turkish tribes who flocked to Azerbaijan since the first centuries AD are described in all details. The work helps to analyze the elements related to the Old Turkic language and life, as well as to reveal the traces of ancient Turks preserved in Azerbaijani folk beliefs and traditions. This ancient Albanian source is considered as a primary source for researching the history of ancient Turkish tribes in the Caucasus, including Azerbaijan. The article researches the ethnocultural environment in Azerbaijan in the early Middle Ages, the Turkic tribes that spread in Azerbaijan at this stage, their linguistic characteristics, beliefs, and domestic traditions on the basis of information obtained from the History of the Albania. The article reveals, analyzes and compares toponyms of ancient Turkic origin, military ranks, personal names, as well as beliefs and rituals mentioned in the source, and reveals traces in modern Azerbaijani life and folk beliefs.

Key Words
Tradition, beliefs, Turkish tribes, Albanians, Kalankatuklu.

Giriş

Türk kökenli boyların en kadim yerleşim yerlerinden olan Azerbaycan, özellikle miladın ilk asırlarından itibaren bu topraklara akın eden Hun, Bulgar, Savir, Onogur, Barsil, Kıpçak, Hazar kavimleriyle daha da zenginleşmişti. Azerbaycan'ın, Aras nehrinin kuzeyindeki bölgeleri bu dönem Albaniya ismi ile bilinmekte idi. Eski Yunan kaynaklarında Albaniya, Arap kaynaklarında Aran, ilmî literatürde ise Kafkas Albaniyası olarak geçmekte olan bu eski Azerbaycan devleti, Kuzey Azerbaycan'ın tarihî geçmişinin uzun bir dönemini -MÖ VI. yüzyıl MS VIII. yüzyıla kadar 1000 yıllık tarihini- kapsamaktadır. Bu eski Azerbaycan devletinin toprakları, özellikle Orta Çağ'ın başlarında, Türk kavimlerinin Kafkas dağlarını geçerek yerleştiği topraklardı. Bizans, Yunan, Arap ve diğer Erken Orta Çağ kaynakları, Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası, nüfusu, Azerbaycan'a zaman zaman akın eden kavimler hakkında bilgi verse de, dönemin en önemli ve değerli kaynağı "Albaniya Tarihi" adlı eserdir (Aliyev 1962:8; Piriyev 2006:17). Erken Orta Çağ Azerbaycan tarihi, etnik-kültürel çevresi, ahalisi, âdet-ananeleri hakkında bilgi veren tek yerli kaynağın "Albaniya Tarihi" olduğunu söylemek mümkündür. Eser, en erken dönemlerden X. yüzyıla kadar eski Azerbaycan devleti Albaniya'da meydana gelen olayları kapsamaktadır. Bu üç ciltlik eser, Azerbaycan'ın eski ve Orta Çağ tarihi, etno-kültürel mirası, tarihî coğrafyası, nüfusu, inançları, dili gibi birçok önemli konuya ışık tutmaktadır. Eser aynı zamanda eski Türk boyları hakkında mitolojik, etnografik, dinî, tarihî bilgilere rehberlik edebilecek değerli bir yazılı kaynaktır.

Erken Orta Çağ bilimsel düşüncesinin ürünü olan Albaniya Tarihi'nin en eski el yazması XIII. yüzyıla kadar uzanır. Kafkasya Albaniyası tarihinin en önemli araştırmacılarından Feride Mammadova'ya göre, eser orijinal olarak Alban dilinde yazılmış olsa da, orijinal metin bir dizi tarihî olay sonucu yok olmuştur (Mamedova 2005:101) Orijinal metin elde olmamakla birlikte eser 1860`tan beri eski el yazmalara dayalı olarak çeşitli dillere çevrilmiştir. Bu kopyalar St. Petersburg El Yazmaları Fondu, Paris Ulusal Kütüphanesi ve İngiliz Müzesi dâhil olmak üzere birçok ülkenin millî arşiv-

lerinde muhafaza edilmektedir (Mamedova 1977:10). Çalışmayı bütünüyle ilk çevirenlerden biri İngiliz bilim adamı Charles Dawset'ti. Tanınmış Azerbaycan tarihçi ve doğubilimci Ziya Bünyadov, Charles J. F. Dowsett'in çalışmalarını 1958'de yayınlanan İngilizce versiyondan, önce Rusça'ya ve daha sonra da 1993'te Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir (Bünyadov 1989:33).

Albaniya Tarihi Adlı Eser ve Yazarı Musa Kalankatuklu

Erken Orta Çağ'ın ürünü "Albaniya Tarihi" isimli kaynak, üç cilttir. İlk iki kitapta en eski devirlerden 710 yılına kadar olan olaylar anlatılır. Üçüncü kitap X. yüzyıla kadarki olayları kapsar. Eser X. yüzyıla kadar olan olayların izini de sürdüğü ve bir yazarın VIII-X. yüzyıllar boyu yaşaması imkansız olduğu için, kitabın son bölümlerinin başka bir yazar tarafından yazıldığı açıktır. Aslında, eserin üçüncü kitabı daha sonra bitmiş bir çalışmaya eklenmiştir. Albaniya Tarihi'nin sadece ilk iki kitabının VII. yüzyılda Musa Kalankatuklu (Moisey Kalankatuklu, Movses Kalankaytuklu, Moisey Kagankatvatsi imlaları da vardır) tarafından yazıldığı tespit edilmiştir (Bünyadov1989:30; Mamedova 2005:117).

Kalankatuklu, VII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, devrinin ilim sahibi olmuş eski Alban kökenli tarihçidir. Araştırmalar bu eski Alban yazarının Erken Orta Çağ Azerbaycan'ındaki Kafkasya Albaniyası devletinin Uti iline bağlı Kalankatuk köyünden olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif "Albaniya Tarihi" eserinin içeriğinde Uti iline bağlı Kalankatuk köyünün kendisinin ana yurdu olduğunu yazmaktadır (Kalankatuklu :157). Kendine mahlas olarak seçilen Kalankatuklu ismi, yazarın doğduğu köyün adından gelmektedir. Araştırmalar Kalankatuklu mahlasının eserin metnine dayalı olduğunu ortaya koymaktadır. (Bünyadov 1989:33; Mamedova 2005:92-101). Kaynaklarda Kağankat, Kağankatuk, Kalankatuk olarak ismi geçen köy, çağdaş Azerbaycan'ın Berde kentine yakın olan Kelenterli köyünün toprakları olarak tanımlanmıştır. **(**Bagırzade 2011:221; Barhudaryans 1895:2).

Kalankatuklu, ünlü Azerbaycan hükümdarı Cavanşir'in çağdaşıydı ve onun sarayında yaşıyordu. Cavanşir'in saltanat yılları (642-681) Albaniya'nın siyasi ve kültürel açıdan refah dönemi olmuştur. Kalankatuklu, Cavanşir'in iktidarı dönemindeki siyasi ve kültürel olayları yazmanın yanı sıra Azerbaycan'ın antik ve Erken Orta Çağ kültürel ideolojik özgünlüğünü, o devirde Azerbaycan'da cereyan eden etnik süreçleri de bütün ayrıntısı ile tasvir etmiştir. Özellikle MS I. yüzyıldan itibaren bu topraklara akın etmiş olan Hun, Barsil, Onogur, Hazar boyları ve onların dinî itikatları, gelenekleri hakkında kapsamlı bilgi vermiştir.

Albaniya Tarihi'nin Erken Orta Çağ Azerbaycan Etnografyası, Etno-kültürü ve Dil Özellikleri Araştırmalarındaki Yeri

Kalankatuklu, VII. yüzyılda yaşanan bir çok olaya tanık olduğu için kitaptaki bilgilerin büyük bir kısmı onun kendi kişisel gözlemlerine dayanmaktadır. Bu bağlamda kaynak eski Türk tarihinin, gelenek-göreneklerinin öğrenilmesi açısından ilgi çekicidir. Eser özellikle Erken Orta Çağ'da Azerbaycan'a yerleşen Türk boylarının dil özelliklerinin ve etnik-kültürel muhitinin, günümüz Azerbaycan'ında var olan gelenek-görenek ve halk inançlarındaki izlerini tespit etmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Erken Orta Çağ'a dair mitolojik, etnografik, dinî, politik, tarihî bilgiler ihtiva eden bu eser; eski Türk boylarının Azerbaycan'daki yerleşim ve yayılma süreçleri, Türk kökenli yer adları (toponimler), şahıs adları, Türklere ait savaş rütbe ve tabirleri hakkında da önemli veriler sunmaktadır. Kaynakta miladî ilk asırlardan itibaren Azerbaycan'a akın etmiş olan Hunlar, Barsiller, Onogurlar, Hazarlar gibi Türk kavimlerinin bu topraklardaki yerleşim alanları, dinî itikatları, ayinleri bütün ayrıntısı ile tasvir edilmiştir.

Bu açıdan eser, Eski Türk dili ve hayatıyla ilgili unsurların analizi ve aynı zamanda Azerbaycan halk inanç ve geleneklerinde korunan eski Türk izlerini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Bu eski Alban kaynağı "Azerbaycan dahil olmak üzere Kafkaslardaki kadim Türk kavimlerinin, özellikle de Hazarların tarihini araştırmak için birinci dereceli kaynak" olarak değerlendirilmektedir (Artamonov 1962:156; Cafarov 1993:21). Dolayısıyla, Azerbaycan tarihinde yaklaşık bin yıllık bir dönemi kapsayan bu ansiklopedik eser, orta çağın başlarında Azerbaycan genelinde eski Türk kökenli kavimlerin yaşantısı, dili, gelenekleri hakkında güvenilir bir bilgi kaynağıdır.

Erken Orta Çağ'da Azerbaycan'daki Etno-kültürel Çevre

Azerbaycan halkının etnik tarihi, bu coğrafyaya zaman zaman akın eden Türk kökenli kavimlerin Azerbaycan coğrafyasında yaşayan eski Alban kavimleriyle karışması sonucu şekillenmiş, özellikle miladın ilk asırlarından itibaren bu topraklarda mesken salan Hun, Bulgar, Savir, Onoğur, Barsil, Kıpçak, Hazar gibi Türk boyları ile daha da zenginleşmiştir. Kaynaklar miladın ilk asırlarından itibaren Hun Türklerinin Hazar denizi boyunca yaşadığını, onların Kafkaslarda azametli ve nüfus itibariyle en güçlü halk olduklarını yazmaktadır. Orta Çağ'ın başlarında Hunlar, aynı zamanda "Hun" adı altında tanınan Savir/Sabirler, Barsiller, Bulgarlar, Onogurlar, Hazarlar gibi birçok Türk kavimleri Azerbaycan halkının oluşumunda yer aldılar. Albaniya Tarihi'nin birinci ve ikinci ciltlerinde Alban ülkesine ilk kalabalık Türk boy birliği olarak Hun-Bulgarların, sonra Onogur, Barsil, Hazarların yerleştiği anlatılmaktadır (Kalankatuklu '1993:30, 35, 45, 104). Kitapta Hunların yurdu Honostan'dan ve Hunların bu topraklarda toplandığı ilk yer olan Hunan kalesinden bahsetmektedir. Kaynaktaki "*Alban hükümdarı Aran, Aras çayından Hunan kalesine kadar uzanan Alban ülkesini miras aldı"* ifadesinden Hunan kalesinin, Orta Çağ'ın başlarında Hiram Nehri'nin Kur ile birleştiği yerde, Azerbaycan'ın batı sınırlarında olduğu anlaşılmaktadır (Kalankatuklu, 1993:26). Bu topraklar bugünkü Azerbaycan'ın Kazak-Agstafa bölgelerini oluşturmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar Hunan şehri ve kale kalıntılarının günümüz Kazak bölgesi Şıhlı köyünde olduğunu göstermektedir.

II. yüzyıldan itibaren Hun boylarının Kafkasya'da yayılması; Orta Çağ'ın başlarında Hunlar olarak bilinen Barsil, Bulgar, Savir, Onogurların akınlarına da yol açtı. Tarihî kaynaklarda V. yüzyıldan Bulgarlar, Avarlar, Savirler, Onogurlar, Hazarlar gibi Türk kabilelerinin Albanlarla yaşadığı belirtilmektedir (Piqulevskaya 1941:165). Orta Çağ'ın ilk yazılı kaynaklarında isimleri sıklıkla geçen Onogur kabileleri, Suriye kaynaklarında Hun olarak anılmaktadır (Artamonov 1962: 74,126). Ayrıca Ogurların yönetici tabakasının Akhun/Eftalit, yani Avar-Hun asıllı topluluk olduğu, Ogur kelimesinin ise büyük ihtimalle "boylar" anlamına geldiği belirtilmektedir (Karatay, 2010: 102). Onogurların Kafkasya'da yaşayan eski Oğuz boylarından (Onoguzlar) biri olduğu da yazılır. Yerleşik tarihçilikte bu toplulukla ilgili ilk haberin V. yüzyıl Bizans tarihçisi Priscus'tan geldiğine inanılır (Karatay 2010 : 100)

Onogurlardan Hun(o)oğurlar olarak bahseden Kalankatuklu Hun ülkesinden gelen Onogur boylarının Kafkaslara kendi kavim adıyla ilk gelişinin V. yüzyılın başlarında; Azerbaycan'a ise V. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini ifade etmektedir (Kalankatuklu, 1993:35). Bu dönemde Hunların Albaniya'ya Derbend geçidinden gerçekleşen yürüyüşlerinin artışı nedeniyle Kalankatuklu; *Barsil hükümdarının Albaniya ülkesine* hücumlarından, *Hunlar ülkesindən olan Honoqur*'(onogur)dan bahseder. (Kalankatuklu, 1993:43, 48) Kaynağa göre, V. yüzyılda Kafkasya'da Onogurların önderliğinde ilk büyük Hun-Bulgar birliğinin oluşumu tamamlanmıştı. (Gukasyan 1993:73, Gukasyan1981:79). Kalankatuklu'nun Albaniya Tarihi'nde Kafkasya`da

hunların meskenini *Hunlar ülkesi, Türküstan'ın yanı sıra Haylantürk ülkesi olarak kaydetmektedir* (Kalankatuklu 1993:68, 48, 63). Araştırmalarda Haylantürk (əyləntürk) etnik isminin, "oturak türk" manasında olduğu belirtilmektedir (Gukasyan 1981: 76-84). Kalankatuklu'nun Albaniya Tarihi Kafkaslarda Onogurla'ın, özellikle de Haylantürkler gibi Türk boylarının görünme zamanı ve yerleşim yeri ile ilgili ilk bilgi veren kaynaklardandır.

Alban Tarihi'nde Hun-Hazar-Azerbaycan Etno-kültür ve Dil Bağlantılarının İzleri

Alban Tarihi adlı eser; Kafkasya Albaniyası devletini kuran, ilk olarak MÖ IV. yüzyıldaki olaylar dolayısıyla isimleri kayda geçen, Güney Kafkasya'da, özellikle bugünkü Azerbaycan coğrafyasında yaşayan, bugünkü Azerbaycan halkının ecdadlarından sayılan Alban kavimleri ve Hunların etno-kültürel ve etno-linguistik ilişkileri hakkında da birçok değerli bilgi içermektedir. Albanlar ve Hunlar arasındaki etno-kültürel bağların V. yüzyıldan beri var olduğunu, Orta Çağ Bizans, Suriye ve Gürcü kaynakları gibi Alban Tarihi de doğrulamaktadır. Kitabın I. ve II. cilltlerinde Albaniya'daki Hun-Hazar istilaları ve yerleşiminden bahsedilir. Alban Tarihi'nde V. yüzyılın başlarında Gor ve Kazan isimli Hun komutanından, Hun komutanı Alp ilitverden, Hun ordusunun Honax adlı cesur bir savaşçısından söz edilmektedir. (Kalankatuklu 1993:50,161,192). Hunların Kur nehrini geçip (Gazakh ile Agstafa arasındaki) Uti vilayetinde Halhal kenti yakınlarında düşerge kurduklarını ve oradan Albaniya'ya ilerlemeye başladıklarını yazmaktadır (Kalankatuklu, 1993:57). Bu dönemde Karkarlar, Kengerler, Çullar, Suvarlar, Bulgarlar, Hunlar, Hazarlar da Azerbaycan halkının etnik tarihinde özel bir yere sahip olan Alban kavimlerine katılmakta idi. Kaynaktan da anlaşıldığı gibi Alban kavimleri ile Hunlar arasında etno-kültürel ve dil bağlantıları VI. yüzyılın başından beri daha da güçleniyor ve VII. yüzyılın sonunda Alban hükümdarları Hazarları ülke nüfusunun bir parçası olarak görmekte, onlarla akrabalık bağlarından bahsetmektedir (Kalankatuklu 1993:216).

Kafkasya'nın tamamında Türk etnik çekirdeğinin teşekkülünde, özellikle Azerbaycan'ın etno-kültürel ortamında Türk unsurunun güçlendirilmesinde Hazarlar son derece önemli rol oynamıştır. Hazar Birliği, Hazarlarla birlikte Savir, Barsil ve daha küçük etnik grupları da içeriyordu. Bir dizi çalışmada belirtildiği gibi, bütün bu kabilelere Hazar denilmekteydi (Gukasyan 1981, Artamonov 1962:156). Alban Tarihi`nde Hun adıyla sadece Hunların değil, Hazarlar ve diğer Türk kavimlerinin de kastedildiğini belirtmek gerekir. Kafkasya ve Azerbaycan tarihinde Hazar döneminin başlangıç merhalesi tam belirgin değilse de, Kalankatuklu`nun eserinden Hun, Savir, Barsil gibi birçok Türk boyunun da dahil olduğu Hazarların, özellikle Erken Orta Çağ'da bölgenin en nüfuzlu kavmi olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaktan da anlaşıldığı üzere, artık VI. asrın ortalarından itibaren Albaniya'da Hazarlar hakim mevkide idiler ve Hazarlardan; Savir, Barsil, Bulgarlar gibi birçok Türk kavminin dahil olduğu Hazar birliği ortaya çıkmıştı (Kalankatuklu 1993: 127). Alban Tarihi`nde Hazar Hakanlığı'nın yerleştiği bölgelerin Kafkasya Albaniyası'nın kuzey sınırlarında olduğu ve Türkistan olarak adlandırıldığı da belirtilir (Kalankatuklu 1993: 217). Alban Tarihi'nden VI.yüzyılın sonundan itibaren Kafkasya Albaniyası'nın Hazarların elinde olduğu ve VII. yüzyılda Albaniya'nın tüm bölgelerinin-Kur Nehri'nin her iki yakasının-Hazarların yönetimi altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Hazar kağanı Cebu Hakan ve oğlu Buri-Şad`ın, 628-629'da Albaniya'yı kendi mülkleri olarak kabul ettiğini de yazmaktadır (Kalankatuklu, 1993: 161). Albaniya Tarihi`nden de bilindiği gibi Hazarlar artık VII. yüzyılda bu topraklarda yerleşerek siyasî nüfuzlarını bütün güney Kafkasya'ya yaymışlardır (Kalankatuklu 1993: 153). IX. yüzyıl

Arap tarihçisi Al Balazuri, Kafkasya Albaniyası'na V. yüzyıla dek başkentlik etmiş olan Gabele'yi de Hazar olarak anıyor (Memmedova 1993:86). Eserde Hazar akınları ile ilgili olarak, ülkenin dinî merkezinin Derbent'ten ülkenin içerilerine, -daha güvenli bölge olan Berde'ye- taşındığı da belirtilmektedir. Hazarların yaklaşık 300 yıllık bir süreçte Kuzey Azerbaycan'da güçlenmesi, bölgenin etnik temelinde Türk unsurunun tesirini daha da artırmış, Kafkas halklarının sonraki kaderinde ve etnik geleneklerinde önemli izler bırakmıştır.

Araştırmalar Albaniya Tarihi'nde bahsi geçen Türk kökenli kelimelerin Kafkasya'daki Savir-Hazar Birliği'ndeki lehçelerini kapsadığını ve bu lehçelerin izlerinin Azerbaycan Türkçesi'nde, Azerbaycan diyalektlerinde yaygın olarak temsil edildiğini göstermektedir (Voroşil 1993:42-43). Albaniya Tarihi'nde hunların komutanı və büyük prens Alp İlituer olarak belirtilen (Kalankatuklu 1993: 249) Hun Elteberi Alp'ın isteği üzerine, 632'de Alban ulu ruhanîsi İsrail'in "ilahi kitaplardan" -İncil'den- Hunlara vaazlar okuduğundan (Kalankatuklu 1993:254), okunan öğütleri Hun âyanlarıyla birlikte bütün halkın da dinlediğinden bahsedilmektedir (Kalankatuklu 1993:257). Duaların herkes tarafından duyulması, Albaniya'daki kavimlerin, Hunların dilini bildiğini kanıtlıyor. "Kutsal kitaplar"dan okunan vaazların sadece sarayın soylularının değil, bütün Hunların dinlemesi, duaların kadim Türk diliyle okunduğunu söyleme imkanı vermekte ve Türkçe'nin Orta Çağ'ın başlarında bütün Kafkas kabile ve kavimleri için genel anlaşma dili olduğu fikrini doğrulamaktadır. Ayrıca Albaniya Tarihi'nde Hunlara gönderilen armağanların üzerinde özel yazı ve damga olduğu belirtiliyor. Kaynak, Arnavut baş rahip Viro'nun Hazar birliklerindeki tüm soyluların, komutanların ve prenslerin ve aşiret liderlerinin isimlerini ve rütbelerini incelediğini, her birinin adını hediye paketlerine yazdığını ve kendi mührü ile mühürlediğini yazıyor (Kalankatuklu1993:179). Yazının Hunların bildiği bir dilde yazılması gerekirdi. Çünkü Hazarların yerli Alban kavimlerinin dillerini bilmesi akla yakın bir ihtimal değildir. Bu bilgi, Orta Çağ'ın başlarında Albanlar ve Hunlar arasındaki ortak dilin Hun -Hazar Birligi dillerinden biri olduğu görüşümüzü bir kez daha doğrulamaktadır.

Eserden, VI.-VII. yüzyıllarda Kafkasya'da Türk unsurunun hâkim konumda olduğu bir dönemde Hazar Birliği dillerinin yanısıra, Kafkas dillerine tesirinin de güçlendiği anlaşılmaktadır. VI.-IX. yüzyıllarda Türkçe'nin Kafkasya'daki ortak iletişim dili olduğu gerçeği, somut dilbilimsel gerçeklerle de doğrulanabilir. Albaniya Tarihi'nde etraflıca anlatılan, Azerbaycan'ın Alban kökenli kavimlerinden olan Udilerin dili[1] bu açıdan ilgi çekicidir. Udiler geleneklerinde ve dillerinde eski Türk unsurlarını bugüne kadar korumuşlardır. Udi kökenli Azerbaycan dilbilimci Gukasyan Voroşil Udi dilinin çok sayıda Türkçe sözlük unsuruna sahip olduğunu yazıyor (Gukasyan1966:71). Udiler, hem Azerbaycan Türkçesi'nin hem genel Türkçenin bazı şiveleri için karakteristik olan "nazal n (ng)"yi de *tengrihan, geng* (geniş), *songsuz* (sonsuz), *kerşeng* (küçük tahta kapı) gibi birçok kelimede korumuşlardır. Albaniya Tarihi`nde askerî bir unvan olarak bahsi geçen *cabgu,* Udilerin dilinde *cigit* kelimesinde yaşamaktadır. Hazarlardan miras kalan, şahzade anlamındaki bu eski türk kelimesi Kafkaslarda genç, delikanlı manasında hâla kullanılmaktadır. Bu kelime Kırgızlarda da cigit, Azerbaycan dilinde ise igit olarak aynı anlamı ifade etmektedir. Kaynakta geçen *ayaq, yexni, kerşeng, sazlık gibi* birçok eski Türk kökenli kelimeler bugün Udilerin kelime kadrosuna dahildir ve Hazar, Oğuz, Kıpçak dillerinden miras kalmıştır. İlginçtir ki, bu kelimeler çağdaş Azerbaycan dilinde arkaikleşerek kullanımdan düşmüş olsa da Udi dilinde hâlâ aslî manalarında kullanılmaktadır. *Ayt-, ici, yahni* gibi eski Türk kelimeleri de Azerbaycan Türkçesi'nde

bugün kullanılmazken Udi dilinde muhafaza edilmiştir. Günümüzde Azerbaycan Türkleri tabağa *boşgap* derken Udiler Türkler gibi *tapak/tabak* demektedirler.

Böylece bu bilgiler Orta Çağ'ın başlarında Hazarların dilinin Kafkasya'da yaygın bir iletişim aracı olduğunu ve Azerbaycan Türkçesi'nin temelini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Orta Çağ'ın başlarından beri Kafkasya'nın bütün halkları için ortak bir iletişim aracı hâline gelen Hazar-Hun birliğinin dilinin eski unsurlarının sadece Azerbaycan Türkçesi'nde değil, Kafkasya'daki diğer dillerde de yaşıyor olması, bu karşılıklı etkileşimin somut bir göstergesidir.

Udilerin gelenek göreneklerinde, merasim ayinlerinde ve eski inanç sisteminde de eski Türk izlerini görmek mümkündür. Geleneksel *çilov, xeşil, yexni, xup, siyox* (sıyıq) *herise* gibi eski Türk merasim yemekleri Udilerin de düğün ve yas törenlerinin önemli yemeklerindendir. XIII. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nde korunan nadir eserlerden biri olan "Destan-ı Ahmed Harami"den bilindiği gibi, *herise* yemeği, Orta Çağ'da Azerbaycan'da vazgeçilmez bir ritüel yemeğiydi *(Dastani-Ehmed harami 1978:64).* İlginçtir ki, bu eski Türk tören yemeği artık Azerbaycan Türkleri arasında arkaik olmasına rağmen, hâlâ Udilerin millî yemekleri arasında yer almaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nda (Kitabi-Dede Qorqud, 2004:62-63) adı geçen *yahni* yemeği, *şölen*, nişangâh kurulması, al kaftan giyilmesi, yarış yapılması gibi gelenekler Udi düğünlerinde günümüze dek muhafaza edilmiştir. Düğünlerinde sofraya mutlaka yahni getiren Udiler düğün evinde en yüksek ağacın başına nişangâh kurarlar.

Hun-Hazar-Azerbaycan etno-kültür ve dil bağlantıları Erken Orta Çağ Kafkasya ve Azerbaycan toponimisinde de izlerini korumaktadır. Albaniya Tarihi'nde *Hunların yerleşimini bildiren Türkestan, Honastan, Hunan* gibi birçok eski yer adı geçmektedir (Kalankatuklu 1993: 26, 217). Bahsi geçen Hunan kalesinin bulunduğu bölgede - Azerbaycan'ın batısında- Hunan kalesi, Hunan arkı, Hunan tepesi, Hunan deresi gibi birçok yer adı (toponim) mevcuttur.

Azerbaycan'da Orta Çağ'da Hun ve Hazarların adını yansıtan Hunan, Ağhun, Akhezer, *Balasaqun*[2] toponimleri de mevcuttu. Albaniya Tarihi'nde Balasakan ve Balasakanlılar olarak geçmektedir (Kalankatuklu 1993: 44,130). Azerbaycan türkoloğu Q. Voroşil, Balasagun isminin Küçük (Balaca) Hun olabileceğini savunarak Orta Çağ'ın başlarında Hun kabilelerinden Onogur ve Haylantürklerin (Eylentürklerin) ana yerleşiminin Balasagan/Balasagun-Paytakaran, yani Mugan-Mil bölgesi olduğunu yazıyor (Voroşil 1993:74). Türkolog M. İ. Artamonov'un da belirttiği gibi Türk kökenli Savir, Hazar, Bolğarların Kafkasya, özellikle de Kafkas Albaniyası'ndaki meskenleri muhtemelen onların bu ülkeye ilk girdikleri zamanlarda da mevcuttur. Akabinde onlara Azerbaycan'ın çağdaş etnik simasını tanımlayan yeni Türk kavimleri de dâhil oldular (Artamonov 1962: 17, 132).

Bugün Azerbaycan'da Hazarlarla da ilgili birçok yer adı bulunmaktadır. Hazarların Azerbaycan'da esas yerleşim yerlerinden olan Gabele bölgesindeki Hezre köyünün eski kabristanlığında Hazarlara ait altı köşeli yıldız tasvirli kadim baştaşları (mezar taşları) hâlâ mevcuttur. Hazarbilimci araştırmacılar farklı dinlerin sembol ve süslemelerinde rastlanan altı köşeli yıldız işaretini, Hazarların geleneksel süslemeler ve sanat simgeleri ile ilgili görmektedirler (Esedov, 2018: 87). Ayrıca Hezre toponimi de Hazarların izlerini taşımaktadır. Hazarlar VII. yüzyılda Kafkasya Albaniyasının Gabele bölgesinde-yerleşerek siyasî nüfuzlarını bütün güney Kafkasya'ya yaymakta idi. Hazarların bu süreci Albaniya Tarihi'nde geniş yer almıştır (Kalankatuklu 1993: 127). Albaniya âlî ruhanîsi Viro'nun ülkeyi Hun baskın ve talanlarından korumak için Hun şahzadesi Şad`a *Biz sənin atanın və sənin bəndələrinik* ifadesinden Albaniyanın bu sürecte Hazarların hakimiyyeti

altinda olduğu anlaşılır (Kalankatuklu 1993: 182) IX. yüzyıl Arap tarihçisi Al Balazuri, Kafkasya Albaniyasına V. yüzyıla dek başkentlik eden Gabele'yi Hazar olarak anıyor (Memmedova 1993:86). Azerbaycan'ın Lerik bölgesindeki Xezeryaylaq, Ordubad bölgesindeki Xezeryurd, Füzuli bölgesindeki Xezerdağ, Laçın bölgesinde Xezeller, Gabele bölgesinde Hezre köyü gibi birçok yer adı da Hazarların izlerini taşımaktadır. Şabran, Bulqarçay gibi yer ve akarsu adları da Hazar ve Sabirlerle ilgilidir. Gabele yakınlarındaki Selbir adı da Sabir etnonimiyle ilgilidir. Bu yerleşim yerlerinin her biri Derbent boğazının geçtiği -Hun-Hazar kavimlerinin Azerbaycan'a yayıldığı- Hazar sahili boyunca Mugan düzüne kadar olan bölgede bulunmaktadır.

Albaniya Tarihi'nde İsmi Geçen Eski Türk Kavim Yer ve Şahıs Adları, Askerî Rütbeler

Alban Tarihi'nde Hunan, Gor, Kazan, Manas, Alp, Qonaq, Mete, *Tangrıxan, Tarxan* gibi birçok eski Türk şahıs adlarına (Kalankatuklu 1993: 35, 66, 95, 191, 162) aynı zamanda *avçi, çopçi*[3] (türkəçara) *çataq* (ormanlıq), *gögyar* (yıldırım), *tangrı, Onogur/Hunogur, Barsil, Bulgar, Hazar, Hun, Türkestan, Honastan,* gibi kimi birçok eski Türk kelimeleri, kavim adları; *tarkan* (çapar, elçi), *turkan* (karakol, nöbetçi), *tudun* (Hun və Xəzərlərdə yüksək subay rütbesi, vekil), *İltekin, Alp İlitver, Çorpan/Çolpan, Türkan, elteber, eltegin, şad/şat, xaqan, cebğu /yabğu,* gibi birçok kadim Türk askerî rütbelerinden de bahsediliyor (Kalankatuklu 1993:160, 162, 182, 191). Görünüşe göre yazar Hun komutanlarının isimlerini bilmiyordu, bu yüzden onlara askerî rütbeleriyle hitap etmekteydi. Ayrıca Hunlarda hükümdarlara adlarıyla değil unvanlarıyla hitap etmek geleneği olduğu için kaynakta Hun hükümdarlarının adı değil unvanları geçmektedir.

Kalankatuklu, Hazar Hakanlığı'ndaki *Cebu(Cabğu)* rütbesinden bahsederken *Cabğu*'nun, Kuzey (Hazar) hakanından sonra birinci şahıs olduğunu belirtmektedir. Eserde, Cebu Hakan "Hunların hükümdarı", "Şimal çarının halefi", " çarlığın Cebu Xaqan adlı ikinci adamı" olarak adlandırılmaktadır (Kalankatuklu 1993: 104,160). Kaynakta *Cebu (Cabğu*) şeklini alan *Yabgu*, en eski Türk askerî rütbelerinden biridir. Büyük Hun İmparatorluğu'nda saray soyluları arasından seçilen Yabgu, hakandan sonra ilk önemli kişidir.

Kaynakta *Cebu(Cabğu)* unvanının yanı sıra *şad/şat* unvanından da bahsedilmektedir. Kalankatuklu Hun şahzadesi için "Şimal çarının xələfi", "Hazarların bala kartalı Şad", "Şimal çarının xəzərlər arasında, knyazlıq rütbəsinə görə şad adlanan qardaşı oğlu" gibi ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Şad; hakanın halefidir ve hakanın halefine verilen şehzade unvanıdır. (Kalankatuklu1993:160, 161). Kaynaktan ayrıca *şad* unvanının son kullanım süresini ve bu dönemde meydana gelen olayları da izlemek mümkündür. Kalankatuklu İran şahı III Ardashir'in saltanatının ikinci yılında[4] meydana gelen olaylardan bahsederken Cebu Hakan'ın oğlu Şada, kendisine baskın hakkında bilgi vererek yüksek mevkisini kaybettiğini ve veliahdını korumaya çalıştığını yazıyor (Kalankatuklu 1993:194). Biliniyor ki, VII. yüzyılın sonundan itibaren Hunlar, Hazarların himayesini kabul ettiler ve elteber unvanını almaya başladılar. Türk Hazar hakanlıklarında yüksek âyanlara ait bir unvan olarak bilinen *elteber* mansıbına, VII. yüzyıla ait abidelerde rast gelinmektedir (Кляшторный 2000: 123; Малов 1951: 31, 42; Кляшторный *a..,* 2000:159.) Hazarlar bu unvanı onların vassallığını kabul eden Hun hanlarına vermekteydiler. Kalankatuklu'nun eserinde de bu olaylardan sonra *İlituer mansebi, Hunların büyük hanı Alp İlituer ifadeleri kullanılmıştır* (Kalankatuklu 1993: 265). Böylece kaynakta Hazarların *himayesini* kabul ederek özerlik almış Hun hükümdarlarının VII. yüzyılın sonlarına doğru elteber (önder) unvanı taşıdığını ve

hunların komutanı və büyük prens Alp İlituer olarak adı geçen Kafkas Hunlarından olan Alpın Hazar birliğinin ilk elteberi olduğu da anlaşılır (Kalankatuklu 1993: 249).

Eski Türk devletlerinde hakanın veliahtlarının taşıdığı şehzade unvanlarından olan *İl-tigin, Zer-tegin* unvanları da Albaniya Tarihi'nde yer almıştır. Eserde ayrıca, *askeri rütbe olarak Çorpan Tarkan, AvcıTarkan, Tudun, Türkan* gibi isimler de geçmektedir Kalankatuklu 1993: 162,184,191). Kaynak, Hunların görüşmeler için Albaniya'ya Hursan Zertegin'i (Xursan toprağının tegini/şehzadesi, canişini) gönderdiğinden bahsetmektedir (Kalankatuklu 1993:268). Kaynakta geçen "*Şahzade qoşunlarına tudun adlanan öz vəkillərini.. göndərdi"* ifadesinden de belli olduğu gibi *Tudun* vergiyi hakana ulaştıran vekildir (Kalankatuklu,1993:184). Hakan soyundan olan Tudun ülkede vergi toplama işine nezaret etmektedir.

Kaynakta *"tarkan rütbesi olan Avçı"* isimli hun zadeganından bahsedilmektedir (Kalankatuklu 1993:274). *Avcı Tarkan,* Azerbaycan folklor geleneklerine has bir ifadedir. Örneğin; Azerbaycan masallarından hem masalın hem kahramanın adı olan "Ovçu Pirim" karakteri bilinmektedir.

Eserde ismi geçen Türk kökenli kavim, şahıs ve yer adları daha sonraki dönemlerin Türk anıtlarında da kaydedilmiştir. Mesela V. yüzyılda Gabele yüksek ruhanisi olan Manas, keşiş Mete (Kalankatuklu,1993: 66) ortak Türk kültürünün eseri olan "Manas" ve "Kitab-ı Dede Korkut"un kahramanlarını akla getirmektedir. Kaynakta Eski Hun mitolojisini yansıtan tanrısal varlık *Tengrihan* ise Kül-Tigin abidesinde *"yüce Gök Tanrı"* olarak geçmektedir. Yine eserde hem şahıs adı hem askerî unvan olarak kullanılan *Tarkan* yüksek unvan (*bey)* manasında Kül-Tigin abidesinde, Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde ve IX. yüzyılda Babek'in silahdaşlarından birinin ismi olarak da karşımıza çıkmaktadır. *Şad, yabgu, elteber* terimlerine de VIII. yüzyıl Orhun Yazıtları'nda ve Çin kaynaklarında rastlanmaktadır (Кляшторный 2000:123; Celilov 2006:66). *Avçi* (avcı), *el* (il, ülke, halk), *gekyar/kuar* (yıldırım), *tengri* (Tanrı, ilah), *gonag* (konuk, misafir) gibi eski Türkçe kelimeler Azerbaycan Türkçesi'nde günümüzde de kullanılmaktadır.

Albaniya Tarihi'nde Geçen Eski Hun Geleneklerinin Azerbaycan Mitolojisindeki Yansımaları.

Albaniya Tarihi'nde Azerbaycan'a yayılan eski Türk boylarının merasim ayinleri, âdet-ananeleri ve inançlarından da bahsedilmektedir. Kalankatuklu; Hunların Tengrihan, Kuar ilahlarına, bilinmez yollar ilahına, yüksek ve bol yapraklı *meşe* ağaçlarına tapındığını; ateşe, suya saygı göstermekte olduğunu yazmaktadır.

Dünya ağacı inancı bütün Türk boylarının en kutsal inançlarındandır. Müellif, bu inançla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: *Hunlar kutsal ormanlarda uzun/yüksek ve bol yapraklı meşe ağacını bütün diğer ağaçların anası sayarlar ve tapınırlardı. Dökülen yapraklarını veya kurumuş dallarını alıp ihtiyacı için kullananların ağaç tarafından cezalandırılacağına inanırlardı* (Kalankatuklu 1993:267). Hunların bu inançları bugün Azerbaycan'da özellikle de Gabele-Oğuz bölgesinde hâlâ canlılığını korumaktadır. XIX. yüzyılda yaşamış olan Bejanov, Oğuz bölgesinde kutsal kabul edilen kadim bir meşe ağacının altında ateş yakılarak kurban kesme geleneğinin olduğunu; hiç kimsenin ağacı değil yeşil, kurumuş dalını bile kırmaya cesaret edemediğini, kurumuş dallarını ağacın dibine yığarak ancak kurban kesme törenlerinde istifade ettiklerini yazmaktadır (Bejanov 1892:256).

Kaynakta "Hunların tüm ağacların anası saydıkları meşe ağaclarına at kurban ettigi, onun kanını yapraklarına serptikleri, kellesini ve derisini ise dallarına astıkları, bu ağaca kurtarıcı, hayatveren ve tüm nimetleri bahşeden olarak tapınma geleneginden" bahsedilir (Kalankatuklu 1993: 266). Araştırmalarımız, Hun geleneğinin Azerbaycan halk

inanclarında hâlâ canlı olduğunu tespit etmiştir. XIX.-XX. yüzyılların başına kadar, ağaclara kurban kesilerek kanının yapraklarına çilenmesi, başını ve derisini dallarından asma geleneği Azerbaycan'ın Gence, Lenkeran, Gabele gibi birçok bölgesinde mevcut olmuştur (Yampolskiy 1962:24-25, 40). Günümüzde de Azerbaycan'ın Gabele bölgesinin Dizaqlı, Nic köylerinde etnografik keşif gezisinde köy halkının *Gomrat, Toyuq piri, Sarılıq piri* gibi inanç yerlerinde bu eski Hun geleneğini aynı şekilde yaşattığını tespit ettik (Paşayeva 2019:36). Gabele'nin Nic köyünde "Toyuq piri" denilen ziyaret yerinde, kesilen tavuk veya horozun başı ve ayaklarını yüksek ağaçlara asma geleneği vardır. Araştırmalar tavuğun Oğuz kabilelerinin zoomorfik totemlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Seyidov 1983:32).Oğuz boyları aksungur, şahin gibi bazı yırtıcı kuşları ongun (totem) olarak seçmişlerdir. Albanlarda da Hun kavimlerinde olduğu gibi kuşlar kutsal ongun sayılmıştır. Kuş tasvirleri (özellikle de birbiriyle yüz yüze/mütenazır şekildeki tavus kuşu), bazen de bu kuşlar arasında bulunan dünya ağacının tasviri, eski Alban abideleri için de karakteristiktir.

Albaniya Tarihi'nde Hunların Güneşin şerefine Tanrı'ya at kesip kurban vermesi geleneği de bugün Azerbaycan mitolojisinde kendine has bir şekilde devam etmektedir (Kalankatuklu 1993: 257). Hunların güneşe tapınarak at kurban etmesi ritüeli Azerbaycan mitolojisinde at, güneşle özdeşleştirilerek yaşatılır. Bu inancın izleri, günümüzde Azerbaycan'ın Quba, Gabele gibi birçok bölgelerinde görülmektedir. Etnografik keşif gezimiz esnasında Gabele'nin Hezre (Hezeri) köyünde, Quba'nın Budug köyünde eski mezarlıklarda at ile güneşin birlikte tasvir edildiği eski mezar taşlarına rastladık (Paşayeva 2019:20). Albaniya Tarihi'nden Hun ve Hazarların güneşe ve aya tapındıkları; "Atam Cebu Hakanın Güneşine and içerim" ifadesinden güneşe yemin ettikleri anlaşılıyor (Kalankatuklu 1993: 182). Azerbaycan halk inançlarında aya ve güneşe and içme geleneği hâlâ yaşamaktadır. Günümüzde, aya bakarak salavat getirmek, aydan uzun ömür dilemek, özellikle de, Gabele bölgesinde çocuğu olmayan kadını ay ışığında akarsudan geçirmek, pazar günleri ailece güneşi karşılamak gibi ay ve güneşe tapınmayla ilgili birçok ayin icra edilmektedir. Bölgenin Nic köyünde yaşayan eski Alban kavimlerinin varislerinden olan Udiler`de ölen biri için "*Allah onu ay eylesin"* ifadesi kullanılmaktadır.

Albaniya Tarihi'nde Hunlar ara sıra, *kafaları traş edilmiş ve uzun saçlılar* veya *hörüksaklayan halk olarak da* ifade edilmektedir (Kalankatuklu 1993:160). Hun tarzı olarak kabul edilmiş, saçların ön taraftan geriye şakaklara kadar kesilerek arka kısımlarının uzatılmasının, saç sahibini Tanrı'nın her an görüp gözettiğine ve koruduğuna inanıldığı bu eski Hun geleneği, Azerbaycan`ın Quba, Gabele gibi bölgelerinde günümüzde de yaşamaktadır. Qubanın Hınalık, Gabelenin Dızaklı, Nic gibi köylerinde tespit ettiğimiz erkek çocuğunu nazar değmesinden korumak için saçlarının yandan arkaya kadar kazıtılarak üstte kalan kısmının uzatılarak örülmesi, uzatılan saçın sadece Gomrad dağında özel bir ayinle kesilmesi geleneği hâlâ canlılığını korumaktadır (Paşayeva 2019:36). Böyle saçı uzatılan erkek çocuğuna herkes dikkatle ve saygıyla yaklaşmakta ve incitmemeye çalışmaktadır. Tespitimize göre, daha çok Udiler, Hınalıklılar gibi Azerbaycan'nın eski Alban kökenli etnik grupları arasında rastlanan bu geleneğe göre yedi yaşına gelen çocuğun saç örgüsü özel bir ayinle Gabele bölgesindeki Gomrat Piri'nde kesilir. Türk dünyası halk inançlarının önemli araştırmacısı Yaşar Kalafat, bu geleneğin Türkistan Türkleri, Irak Türkmenleri gibi birçok Türk boyu arasında olduğu kadar Anadolu'da da yaygın olduğunu yazmaktadır (Kalafat 2005; Kalafat 2007:120). Uygurlarda da , erkek çocuklara has "Niyaz saç" denen kuyruk saç bırakma âdeti vardır (Tanrıdaglı 2000:51).

Albaniya Tarihi'nde Hunların ateşe ve suya da kurban adamasından, yollar ilahına tapındığından bahsedilmesi (Kalankatuklu 1993: 258,263) Orta Çağ'da Azerbaycan'da Uğur tanrısına inanıldığını göstermektedir. Bu inancın izini bugün Azerbaycan'da yola çıkan birine söylenen "uğuruna hayır" ifadesinde de görmek mümkündür. "Uğuruna hayır" ifadesi Türkiye yörelerinde de kullanılmaktadır. Zonguldak Korucuk köyündeki bir geleneğe göre, önden giden birine, arkadan süratli gelip yetişen kişi selamlaşmadan sonra "uğurlar olsun" der, öndeki de "uğurun hayır olsun" der. Arkadan yetişip gelen bu konuşmadan sonra genellikle öndekini geçip gider, öne geçmiş olur[5].

Kalankatuklu, Hunların *Kuar/Gekyar (*yıldırım) tanrısına da tapınmasından bahsederek "Bir yıldırım gök gürlemesiyle birlikte insan veya hayvanı çarpıp öldürürse, bunu, Kuar tanrısına adanmış kurban olduğunu kabul ettiklerini ve bu sebeple de ona tapındıklarını" yazmaktadır (Kalankatuklu 1993: 263). Bu inancın izlerine günümüzde Azerbaycan'da, Guba'nın Hınalık köyünde rastlamaktayız. Alban tayfalarının varislerinden olan Hınalıklılar halk inançlarına göre, insanları vakitsiz ölümden, yıldırım çarpmasından koruyan "baba kolu" taşı, yıldırımdan oluşmuştur. Köy halkı, "baba kolu" taşının gökten düştüğüne, "gökten uzanan mukaddes kol" olduğuna inanarak kutsal kabul eder ve koruyucu gücüne inandığı bu taşın her evde olmasını gerekli görür.

Azerbaycan'ın Yas Geleneklerinde Eski Türk Yuğ Törenlerinin İzleri

Kalankatuklu'nun eserinde eski Azerbaycan kavimlerinin yas törenleri hakkında pek çok bilgi yer almaktadır. Azerbaycan hükümdarı Cavanşir'in ölümü üzerine tertip olunan bir yuğ töreninde keder ve gamla etraftakileri ağlatan özel yuğcu/ağıtçıların varlığından söz edilen eserde; dönemin şairi Devdek'in, hükümdarın ölümüne adanmış, ağıt üslubundaki şiiri bunun bir örneğidir (Kalankatuklu 1993:241). Ayrıca eserden, V. yüzyılda Albaniya'daki defin törenlerinde eski yuğ ayinlerinden kalma ağlaşma ve ağıtçı âdetinin, ağıtçılarla birlikte halkın Türkeçare/halk hekimleri olarak bilinen *çöpçüler*[6]*'e gitme geleneginin* olduğu anlaşılır (Kalankatuklu 1993:124, 257). Günümüzde Azerbaycan'da bu eski Türk gelenekleri bütün canlılığıyla yaşamakta, ağıtçı geleneği, çocukların boğazına kaçan çöp, çekirdek gibi nesneleri çıkaran *çöpçü kadınlar* hâlâ rağbet görmektedir.

Albaniya Tarihi'nde Hunların defin merasimlerinde büyük insan gruplarının birbiriyle yarıştığı, güreştiği, farklı oyunlar ve at yarışları yaptığına dair bilgiler de mevcuttur (Kalankatuklu 1993: 258) Alban soylarından olan Udiler ve Gebele ilçesinin Nic köyünde geçmişte eski bir mezarlık yeri olan "Bulun Ocağı"nda bu geleneği ayin şekilde icra ederlerdi; bu eski mezarlıkta at yarışları yapar, raks eder, oyunlar oynarlardı (Yampolskiy 1962:24-25). Görüldüğü gibi, Hun defin gelenekleri Udi törenlerinde olduğu gibi korunmuştur.

Sonuç

Musa Kalankatuklu'nun "Albaniya Tarihi" adlı eserinin incelenmesi ile Orta Çağ'ın başlarında eski Türk kavimlerinin Azerbaycan topraklarına ilk gelişlerinden itibaren yerleşmesi ve sadece Azerbaycan'ın değil, bu topraklarda yaşayan bütün Kafkas halklarının dillerinde ve geleneklerinde güçlü iz bıraktığını gösteren önemli bir kaynak olduğu sonucuna varılmıştır. Hun Azerbaycan etno-kültür ve dil ilişkilerinin tarihinin çok eskilere dayandığını gösteren eserden, Azerbaycan Türkçesi'nin, V.-VII. yüzyıllarda genel iletişim dili olarak var olduğu anlaşılmaktadır. Kafkasya ve Türk dillerinin karşılıklı ilişkilerinde eski Türk dilinin unsurlarının korunması, Orta Çağ'ın başlarında Kafkasya'nın bütün halkları için genel anlaşma dili olma ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Eserde anlatılan eski Türk geleneklerinin izlerinin bugün sadece Azerbaycan dilinde, inanç ve geleneklerinde değil, Kafkas dilli Udi, Hınalık, Buduk gibi

Alban kökenli kavimlerin dillerinde ve geleneklerinde de korunuyor olması, Azerbaycan'da eski çağlardan -kavkasya Albaniyası döneminden günümüze dek bir arada yaşayan halkların ortak geleneklerini ve güçlü etnogenetik bağlarını da ortaya koymaktadır.

NOTLAR

1. Udiler, antik kaynaklarda Strabon'un da bahsettiği kadim Alban kavimlerindendir. Herodot, Strabon, Büyük Plini, Ptolomey gibi Yunan ve Roma tarihçileri, ayrıca Kalankatuklu da eserinde bu kavim hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Günümüzde Azerbaycan'ın Gabele ilçesinin Nic köyünde ve Oğuz ilçesinde yaşamaktadırlar.
2. Eserde adı geçen Balasagun toponimi kaynaklarda Paytakaran, Caspiana (Yunan-Roma kaynaklarında), Balasakan/Balasakan (Farsça ve Arapça kaynaklarda) olarak da belirtilmiştir. Bu toponim, Orta Çağ'ın başlarında Kafkasya Albaniyasındaki illerden birinin adıydı ve Azerbaycan'ın Mugan-Mil bölgesini kapsıyordu.
3. Çöpçü: Çocukların boğazından çöp, çekirdek çıkaran ara hekimi.
4. İran Şah Ardeşir'in saltanatının ikinci yılı 629'da başladı ve 630'da o öldürüldü.
5. Bu bilgi için Sayın Prof. Dr. Şahin Köktürk'e teşekkür ediyoruz.
6. Çocukların boğazından çöp, çekirdek çıkaran ara hekimi.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.
ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.
FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Aliyev, K.Q. K voprosu ob istocnikax i literature po istorii Drevney Kavkazskoy Albanii / Cbornik«Voprosı istorii Kavkazskoy Albanii» Baku: İzdatelstva Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1962.

Artamonov, M.İ. İstoriya Xazar, Pod redaksiey i s primeçaniyami Lev Nikolayeviç Qumileva. Leninqrad: İzdatelstva Qosudarstvennoqo Ermitaja, 1962.

Bunyadov, Z.M. Azerbaycan VII-IX vv. İzbrannıe soçineniya v trex tomax. Rabotı po istorii i istoçnikovedeniyu Azerbaycana i Arabskoqo Xalifata. 1tom, Baku: Elm, 1989.

Bagırzade, C."Tarıhı kendın ızı ile ve ya Kaqankat seherinin tarıhı-arkeolojı tedqıqı". Tarih ve onun problemleri 9 (2011): 221-226.

Barxudaryans, Makar. Arsak.1895. Arxiv Akademii Nauk İnstituta İstorii Azerbaycanskoy SSR, inventar N1622, 2010.

Bejanov, M. Kratkie svedeniya o sele Vartaşen i eqo jitelyax. Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, vıpusk.14. otdel 1, Tiflis:İzdanie Upravleniya Kavkazskoqo Uçebnoqo Okruqa, 1892.

Celilov Firudin. Azer halkı, Seçme yazılar. Bakı:Çaşıoğlu neşriyyatı,2006.

Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Gənclik neşriyyatı, 1978.

Djafarov, Y.R. Qunnı i Azerbaydjan. Baku: Azerneşr, 1993

Esedov, Ferda. Xezerler ve Azerbaycan, Bakı: Elm ve Tehsil neşriyyatı, 2018.

Gukasyan, Voroşil. Qafqaz Albaniyası (tarihi-filoloji etüdler.) Bakı: Öyrətmen neşriyyatı, 1993.

Gukasyan, Voroşil. "Udi ve Azerbaycan dillerinin qarşılıqlı elaqelerine dair". Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Xeberleri dergisi. Edebiyyat, Dil, İncesenet seriyası 3(1966) : 70-78.

Gukasyan, Voroşil. "Ob odnoy drevnetyurkskoy pismennosti". Sovetskaya tyurkologiya, Akademiya Nauk SSSR, Akademiya Nauk Azerbaycanskoy SSR. 5 (1981) :76-84

Karatay, Osman. "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi".Türk Dünyası Ðncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: X, Sayı 1, Sayfa: 99-116, İZMİR 2010

Kalafat, Y. Balkanlardan Uluğ türküstana Türk Xalq İnancları. Il,*Ankara*:*Berikan yayınları,* 2007.

Kalafat, Y. Doğu Anadoluda Eski Türk İnanclarının izleri. *Berikan yayınları,* Ankara.2005

Kitabi-Dede Qorqud, Esil ve sadeleşdirilmiş metnler. Bakı: Önder neşriyyat, 2004

Kalankatuklu, Moisey. AlbaniyaTarihi (çev. Ziya Bunyadov). Bakı:Avraasiya press, 2006

Klyaştornıy, S.Q. "Narod Asparuxa qunnı Kavkaza i drevnetyurkskiy Olimp". /Drevneyşie qosudarstva Vostoçnoy Evropı. Moskva: Nauka, 2000

Klayştornıy, S.Q., Sultanov, T.İ. Qosudarstva i narodı Evraziyskix stepey.Drevnost i Srednevekovye. Sanktpeterburq: Orientalia, 2000.

Memmedova, Feride. Azerbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarihi ve tarihi coğrafiyası. Bakı: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, 1993.

Mamedova, Farida. Kavkazskaya Albaniya i albanı. Baku: Sentr issledovaniy Kavkazskoy Albanii, 2005.

Mamedova, Farida **"**İstoriya alban**"** Moiseya Kalankatukskoqo kak istoçnik po obşestvennomu stroyu rannesrednevekovuyu Albanii. Baku: İzdatelsvo Elm,1977

Malov, S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Moskva-Leninqrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1951.

Paşayeva, Mehebbet. Azərbaycanın multikultural mühitində tolerantlığın modeli kimi udilərin dini-mədəni irsinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi. Yekun hesabat 2019 http://www.sdf.gov.az/ development/uploads/ qrantlar_uzre_meqale_eif-ketpl-2015-1-25/hesabatlar/54_yekun_hesabat.pdf).

Piriyev, Vaqif. Azərbaycanın tarixi-siyasi çoqrafiyası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2006

Piqulevskaya, N.V. Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR. Moskva-Leninqrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941

Radlov, B.B. Opıt slovarya turetskix nareçiy tom 3, Sanktpeterburq: tipoqrafiya İmperskoy Akadamii Nauk, 1905

Seyidov, M. Azerbaycan mifik tefekkürünün qaynaqları,Bakı:Yaziçı, 1983

Tanrıdaglı, Gülzade **"**Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları**"**. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14(2000) :47-53. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32727

Yampolskiy Z.İ. Drevnyaya Albaniya III—I vv. do n.e. Baku:İzdatelstvo Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR. 1962